

АНТИРЕЛІГІЙНИЙ ТЕРОР — найгостріша форма політичної боротьби з релігією із застосуванням насильства аж до фізичного знищення ідеологічних супротивників. Під А. т. розуміють політику, спрямовану на нехтування свободою совісті та реліг. свободою. А. т. слід відрізняти від терору щодо конкрет. реліг. меншин. У країнах із тоталітар. режимом, ідеологія яких ґрунтувалась на атеїст. поглядах і які проводили політику відвертої антиреліг. пропаганди, А. т. був засобом боротьби з релігією як ворожою для системи ідеологією. У таких державах свавільно обмежували свободу виконувати реліг. обряди, окремо чи разом з ін. віруючими, публічно чи приватно; право вибирати своїх реліг. наставників, священників і проповідників; свободу створювати семінарії чи реліг. школи, вести видавн., місіонер., доброчинну діяльність; позбавляли віруючих можливості користуватися правами людини та осн. свободами в усіх сферах громад., екон., соц. та культур. життя; порушували принцип рівності віруючих і невіруючих перед законом, а також принцип однакового ставлення з боку держави до різних реліг. об'єднань. Здебільшого А. т. можна зустріти в держ. практиці комуніст. країн. СРСР вважають першою країною, яка ввела А. т. у ранг офіц. держ. політики. А. т. є наслідком тотальної антирелігійної пропаганди і антигуманної суті комуніст. держ. режиму, що розглядає А. т. як засіб ліквідації впливу релігії на всі сфери духовної діяльності людини. А. т., по суті, скасовує проголошений більшов. владою принцип відокремлення церкви від держави, ставлячи за остаточне розв'язання релігійного питання — повну ліквідацію церкви та релігії. Гол. об'єктами А. т. у СРСР були Рос. православна церква, Укр. греко-катол. церква, Укр. автокеф. православна церква, Римо-катол. церква, різні протестант. релігійні об'єднання, мусульм. і юдей. спільноти та ін. Гол. форми А. т.: фіз. терор — репресії, ув'язнення, катування, розстріл духовенства, ченців та вірних; сексуал. знущання над черницями чи віруючими жінками тощо; адм. сваволя — руйнація та закриття храмів, монастирів з конфіскацією майна; обмеження культових відправ та обрядів; закриття реліг. навч. закладів та установ; заборона на видавн. діяльність і вилучення реліг. літ-ри з ужитку; закриття місць для паломництва, розтини мощей святих, передача їх до музеїв та ін.; психол. терор — розгортання широкомасштаб. антиреліг. пропаганди; зневаження святих, знущання над почуттями віруючих. Відповідно до обставин і вимог комуніст. партії А. т. змінював свої завдання й форму. Початком планомір. наступу на релігію з боку парт. і держ. органів вважають кін. 1918 — поч. 1919, зокрема рішення й постанови 8 з'їзду РКП(б), що

відбувся у березні 1919. У прийнятій на з'їзді парт. програмі, на пропозицію П. Красикова, який керував здійсненням церк. політики рад. влади, передбачалося проведення на заг.-держ. рівні заходів, що мали призвести до «повного відмирання церкви». Ще наприкінці 1918 деякі більшовицькі ідеологи (М. Бухарін, Є. Преображенський та ін.) закликали до наступу на «релігійне мракобісся» задля якнайшвидшої перемоги «над темрявою мас». 1918 рад. влада своїми декретами відділяє церкву від держави й школу від церкви, проголошуючи принцип, згідно з яким реліг. об'єднання позбавлялися права на власність: «Жодні церковні та релігійні спільноти не мають права на власність. Прав юридичної особи в них немає». 19 березня 1923 В. Ленін надсилає В. Молотову листа суворої таємності для членів Політбюро ЦК РКП(б) з приводу вилучення церк. цінностей та необхідності в зв'язку з цим рішучого придушення спротиву духовенства. Документ вражає своєю жорстокістю і цинізмом, лицемірним прикриттям потребами нагромадження коштів для допомоги голодуючим. Насправді цінності передбачалося використати на держ. роботу, господарче будівництво, для закордон. комун. центрів тощо. У листі Ленін рекомендує провести таємну нараду всіх або майже всіх делегатів з цього питання разом з основними працівниками ДПУ, НКЮ та Ревтрибуналу і прийняти рішення про вилучення цінностей, особливо у багатих монастирях та церквах. Конфіскація мусить бути проведена у найкоротший строк з нещадною рішучістю: «Чим більшу кількість представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії пощастить з цього приводу розстріляти, тим краще. Потрібно саме нині провчити цю публіку так, щоб декілька десятків років ні про який спротив вони навіть не сміли й думати». Кампанія конфіскації церк. майна під приводом допомоги голодуючим, одним з ініціаторів якої був Л. Троцький (відповідальний у політбюро ЦК РКП за боротьбу з релігією), набула небачених масштабів. Лише за 1922 згідно з «Відомістю кількості зібраних церковних цінностей по 1 листопада 1922 р.» було вилучено: золота — 33 пуди 32 фунти, срібла — 23 997 пудів 23 фунти, коштовного каміння (діамантів) — 35 670 штук. Загальна оцінка всього вилученого (без вартості 964-х «антикварних речей») за тією ж Відомістю становила 4 650 810 рублів у золотих рублях. Антиреліг. кампанія 20–30-х рр., спрямована передусім проти РПЦ, що мала найбільшу кількість віруючих, призвела до того, що перед 2-ю світ. війною ця церква як повноцінна інституція була практично знищена: на свободі перебувало кілька єпископів і функціонувало лише 500 із понад 50 тис. храмів (див. Табл. 1).

Табл. 1. ВТРАТИ РОСІЙСЬКОЇ (РУСЬКОЇ) ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Було в	1914	1939	1947
Церкви	54 174	~500	~20 000
Священники та диякони	51 105	Кілька сотень	~30 000
Монастирі (жіночі, чоловічі)	1025	Жодного	67
Ченці	94 629		~10 000
Богословські Академії	4	Жодної	2
Семінарії	57	Жодної	8
Парафіяльні школи	37 528	Заборонені законом	Заборонені законом
Притулки для старих	1113	Заборонені законом	Заборонені законом
Шпиталі	291	Заборонені законом	Заборонені законом
Парафіяльні бібліотеки	34 497	Заборонені законом	Заборонені законом

В Україні розгорнуто А. т. насаперед проти УАПЦ. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 лютого 1926 затверджено «Пропозиції комісії в питанні про церковні справи», серед яких були схвалені намічені комісією «репресії керівників (Потієнка, Ярещенка і Шараєвського) автокефальної церкви, висвітлення у пресі їхньої контрреволюційної роботи». Щодо католиків продовжувався курс на знищення існуючої залежності католицької церкви в Україні від польського уряду, використовуючи з цією метою прорадянськи налаштовану частину польс. населення, як і уніатів, німців-католиків, чехів, литовців і т. д. З метою послабити вплив УАПЦ, влада використовувала т. зв. обновленську церкву. В Україні обновленці починають діяти від 1922, спочатку під назвою «Живої Церкви», а від 1923 як «Українська Православна (Синодальна) церква»; вони захопили низку парафій РПЦ та УАПЦ. Позицію ЦК КП(б)У щодо обновленців оприлюднив секретар ЦК Д. Мануїльський у листі губкомам партії від 8 липня 1922. Висловлюючи незадоволеність керівництва партії від уповільнення темпів вилучення церк. цінностей, він рекомендує парт. організаціям робити більш рішучі кроки в проведенні А. т. На його думку, вже настав час проводити кампанію, спрямовану на розклад церкви, що «має піти двома шляхами: з одного боку, у загальнофедеративному масштабі щодо панівної російської екзархічної церкви шляхом виділення з неї обновленських елементів. З другого боку, належить звернути особливу увагу на розкол самої оновленої автокефальної церкви (УАПЦ), яка є політичною фортецею петлюрівщини. Потрібно розпочати кампанію за виділення із цієї останньої тих верств духовенства, які засуджують петлюрівський рух та стоять на ґрунті визнання соціальних та політичних завоювань Жовтневої революції». Одною з перших жертв А. т. став екзарх України (РПЦ), митрополит Михаїл. У 30-і рр. більшовицька влада знищила всіх єпископів УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським, духовництво та багатьох віруючих. Під час нім. окупації України УАПЦ відновила свою діяльність (1942), однак окупаційна німецька влада закатувала в ґестапо сотні священників УАПЦ, звинувативши їх у зв'язках з укр. повстанцями. З поверненням рад. військ 1944 УАПЦ зазнала

нових репресій. Від поч. 2-ї світової війни рад. влада з тактич. міркувань пішла на деякі поступки церкві. Для підкріплення морал. і патріот. духу населення та зростання міжнар. симпатій до СРСР Сталін відмовляється від А. т. по відношенню до РПЦ. Однак він залучає її керівництво до продовження А. т. по відношенню до інших церков, передусім українських. 1957 діяло вже бл. 2 тис. храмів РПЦ. 1959 розпочалася нова кампанія проти РПЦ: закрито 12 тис. церков, багато священнослужителів ув'язнено або вислано за межі СРСР, а їхні місця займали покірні виконавці, які погоджувалися співпрацювати з КДБ. 1961 під тиском влади внесено зміни до «Положення про керування Російською православною церквою», прийнятому ще в 1945. Священників відлучено від фінанс.-госп. сфери церк. життя. Почала діяти система суворого контролю за людьми, які справляли реліг. обряди (хрещення, вінчання, похорони тощо). Церк. староста був зобов'язаний подавати їхні паспортні дані у місц. виконавчі комітети. При всіх виконкомах було створено т. зв. «комісії сприяння спостереженню і контролю за діяльністю релігійних товариств і духовництва». Було проведено переєстрацію священників, кожний із яких одержав довідку й був ознайомлений із новими правилами. Кампанії проти ін. реліг. об'єднань часто трактувались ще й як боротьба з націоналізмом; особливо це стосувалося реліг. спільнот, що мали свій центр поза межами СРСР. 1926 РКЦ не мала на тер. СРСР жодного єпископа, 1947 діяли тільки 2 із 1200 храмів, наявних на 1917. Після 1939 до категорії «ворожих» і «націоналістичних» потрапила й УГКЦ (див. Табл. 2).

Було в	1939	1947
Єпархії	5	Усі ліквідовані
Апостольські адміністратури	2	Усі ліквідовані
Єпископи	10	Усі засуджені, більшість померли в ув'язненні або вбиті
Священники	2950	50 % ув'язнені, 20 % перейшли на нелегальне становище або емігрували на Захід, 30 % змушені перейти до РПЦ
Ченці	520	Частина ув'язнена, частина розігнана
Черниці	1090	Ув'язнені, розігнані
Богослови	540	Розігнані або виїхали на Захід
Вірні	4 283 000	Значну частину ув'язнено або заслано за віру
Парафії	3040	Частину зліквідовано, решта перейшла під юрисдикцію РПЦ
Церкви	4440	Позакривані, решта перейшла під юрисдикцію РПЦ
Монастирі	195	Частину закрили, решта перейшла під юрисдикцію РПЦ
Школи:		
народні	9900	Усі ліквідовані
середні	380	Усі ліквідовані
вищі	56	Усі ліквідовані
Організації	41	Усі ліквідовані
Преса	38	Усі ліквідовані
Видавництва	35	Усі ліквідовані

Спочатку більшов. влада за сприяння місц. комуніст. осередків установила суворий контроль над реліг. життям зх.-укр. краю, а від 1940 перейшла до відкритого терору — депортації греко-катол. духовенства до Сибіру. Влітку 1941 більшовиками були закатовані владика Симон, о. д-р Микола Конрад, ігумен о. Василіан о. Баранник та тисячі вірних УГКЦ. В останні роки сталін. періоду УГКЦ знов стає об'єктом А. т. Після смерті митрополита Андрія Шептицького з ініціативи органів НКВС і за згодою Сталіна було розпочато ліквідацію УГКЦ. 11 квітня 1945 ув'язнено укр. владик на чолі з митрополитом Йосифом Сліпим. Використавши відступництво від УГКЦ відомого проповідника і вченого-теолога Г. Костельника, більшовики організували групу греко-катол. священників для агітації за скасування Берестейської унії. В умовах політ. терору проти духовенства та вірних, нехтуючи видимістю церковної канонічності, ініціативна група на чолі з Костельником, якого інспірували органи безпеки та РПЦ, провела «Собор Греко-Католицької церкви» (8-10 березня 1946), який оголосив про розрив з Римом і приєднання до РПЦ. Подібна процедура була проведена 28 вересня 1949 на Закарпатті. Всіх священників і віруючих, які противилися цьому, було заслано до Сибіру. Однак УГКЦ не припинила існування, перейшовши на нелегальний стан — у «катакомби». Свідченням цього був арешт 1969 єпископа Василя Величковського. 9 вересня 1982 створено «Ініціативну Групу захисту прав віруючих і Церкви» на чолі з Й. Терелею, о. Григорієм

Будзинським і С. Петраш-Січко. Група звернулася до уряду УРСР з вимогою поновити УГКЦ, а від 1984 почала випускати самвидавну «Хроніку Католицької Церкви на Україні». Наступ. року за реліг. діяльність було заарештовано і засуджено Й. Тереля і В. Кобрика. Протестант. об'єднання та церк. спільноти також зазнали гонінь. Від 1928 до 1935 репресовано чимало керівників та активістів союзів баптистів та євангел. християн СРСР, закрито більшість церков і молитов. будинків (див. Табл. 3), припинено діяльність друков. органів. У 60-80-х рр. протестант. об'єдн. та церк. спільноти перетворились на впливові релігійно-громад. сили, завдавали значного клопоту партійним та рад. органам, оскільки відмовлялися реєструватися в органах влади, виховували дітей відповідно до постулатів своєї віри.

Табл. 3.
КІЛЬКІСТЬ ЗАКРИТИХ
МОЛИТОВНИХ БУДИНКІВ
В УКРАЇНІ

1924–1925	46
1926	28
1927	58
1928	97
1929	136
1930	234
До жовтня 1931	350

Влада посилила проти них репресії. Так, лише в 1982 відбулось понад 40 процесів над п'ятдесятниками, котрі намагались виїхати з СРСР. Велась боротьба також і проти юдаїзму. Заборонялося євреям учити іврит, всіляко унеможлиблювалася юдаїстська релігійна практика, брутально втручалась у стосунки між священнослужителями і віруючими. У 70-і рр. найактуальнішою для комуністич. ідеології стала боротьба проти сіонізму. У постанові ЦК КП України «Про заходи з посилення боротьби з антирадянською і антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму» окремим пунктом уповноважений Ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР зобов'язувався «систематично вести роботу серед іудейських священнослужителів з метою активізації їх роботи з осудження і викриття антирадянської діяльності міжнародного сіонізму» (див. [Антисемітизм](#)). Проводились також кампанії проти ісламу. Терор проти мусульман систематично проводився до 1941, однак після нападу нацист. Німеччини уряд СРСР пом'якшив політику щодо ісламу, одночасно посиливши атеїст. пропаганду серед мусульман. Показовими є цифри: з 28 тис. мечетей, які були в Рос. імперії, залишилося 400. На 1786 рік у Криму було понад 1600 мечетей, у 1890 — 737, 1918 — 632, 1937 — 23. У 80-х рр., з приходом до влади М. Горбачова, антицерк. політика іде на спад як наслідок демократизації режиму та розвалу апарату ідеолог. контролю.

Рекомендована література

1. Ленін В. Про релігію. К., 1955;
2. Ленін В. Соціалізм і релігія // Твори. 4-е вид. Т. 10;
3. Маркс К. Про релігію. К., 1956;
4. Питання атеїзму. К., 1958;
5. Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення: Постанова ЦК КПРС від 10. XI. 1954 // Календар атеїста. К., 1959;
6. Коструба Т. Як Москва нищила українську церкву. Торонто, 1961;
7. КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду // 36. док. і матеріалів. К., 1962;
8. B. R. Bociurkiw. Antireligious propaganda // Encyclopedia of Ukraine. Toronto; Buffalo; London, 1984. Т. 1;
9. Мартирологія Українських Церков. Українська Католицька Церква. Т. 2. Торонто, 1985;
10. Актуальные вопросы атеистического воспитания молодежи: Вопр. теории и практики. К., 1986;
11. Мартирологія Українських Церков. Українська Православна Церква. Т. 1. Торонто, 1987;
12. Массовые формы атеистической пропаганды: Содержание, типология. К., 1987;
13. История евангельских христиан-баптистов в СССР // Издание Всесоюзного Совета евангельских христиан баптистов. Москва, 1989;
14. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: У 4 т. Т. 4. Нью-Йорк; К., 1990;
15. Злочини Комуністичної Москви в Україні влітку 1941 року. Дрогобич, 1991;
16. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Москва, 1992;
17. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. Л., 1993;
18. Пашенко В. Дітище ДПУ. До витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ. 1994. № 1;
19. Войналович В. «Що насправді коїлось у патріарших палатах?». Маловідомі документи про опозиційний рух в Руській Православній Церкві // Там само;
20. Кашеваров А. Н. Государство и церковь: Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской Православной Церкви. 1917-1945 гг. С.-Петербург, 1995;
21. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг.: В 2 кн. Новосибирск; Москва, 1997;
22. Київ: жертви репресій. Т. 1. К., 1997;
23. ks. B.Gudziak, S. Hurkina, O. Turij. Hierarchia i duchowieństwo Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego w podziemiu // Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedstwa. Т. 4. Przemysl, 1998;
24. Гудзяк Б. Ієрархія та духовенство Української Греко-Католицької Церкви, 1939-1998. Структура й адміністрація. Л., 1999;
25. O. Turij, A. Jurasch, J. Hlystiuk. Ukrainische Griechisch-katolische Kirche und Medien // Informationen Theologiae Europae: Internationales Ökumenisches Jahrbuch für Theologie. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Brukselles; New York; Wien, 1999;
26. Документи трагічної історії України (1917-1927 pp.). К., 1999.

С. І. Дмитришин, П. В. Голобуцький

Бібліографічний опис:

Антирелігійний терор / С. І. Дмитришин, П. В. Голобуцький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-42913>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).